

EUSKALERRIA EDESTI-GOIA) (I)

EDESTI-AURREA

PALEOLITIKO: ARRI-ARO ZAAR

Edesti-aurreko garaian, edestia paperetan asi baño lenago, bada Paleolitico edo Arri-zaar Aroa deritzan aldi bat.

Gizonak bere eskuetan erabili zituen lenengo armak eta lanabesak, bideko arri koskorak eta arbola-adarrak izan ziran.

Gerora, armak eta lanabesak arrietatik atera zituen: sukarrietatik batez ere. Aietzek izan ziran gure Erriaren asierako lantegiak.

Deba'ko Ermitia kobaren atakan, kanpora begira ezker aldetik, arratsaldeko eguzkiak, Arno'pean eskutatu arte, betebetan jotzen duen toki berean, an zeukan gure langille edesti-aurrekoak bere lantegia. Antxen topa dituguz sukarr-txatalak pilloka. Orduko arri-txatarra.

Era guztietako arri-lanabesak egin zituen: aizkorak eta aiztoak, .ezteneak zuloak egiteko (taladroa), karrakaluak illea larruari kentzeko (fresadorak), serrak gauzak ebagitzeko, arri-txo makodunak ezurrezko eztenak sortzeko, eskuz eragindako torno baten antzera, ezurrezko jostorraz eta arpoiak, azagai-muturrak, azkonak eta lantzak. Azkenik, aria egiteko ardatzak ere bai.

Urteak pasa ala, materialak aprobetxatzen ikasi zuen, lanabesak txikiagoak egiñez: mikrolitos edo arri txikiak. Asieran arrobien inguruan lan egiten zuten, arri asko bear zutelako; arri txikiekin askatasun aundiagoa izan zuten, arrobietatik urrun lan egiteko. Emaizak (produktibitatea) nagusi atzo eta gaur. (2)

Arri-aroko Gizakien bizilekuak

Arri-aroko Gizakia, koba-zuloetan bizi zan batez ere, otzarentzako babes onak bait ziran. Baña, ez zan bizi pakean, piztiek burrukan egin gabe. Leizeetako artza zuen bere etsairik aundiena. Suaren eta arri-armen bidez zaintzen zuan bere egoitza gizaki arrek.

Izotz-arroak, Ifaraldeko izotzak Eurpa erdira erakarri zituen gure arteraño: emen bizi zan mamut illeduna (Rufignak leizean eun marazki daude mamut illedunenak) eta renoa (Altxerri, Orio inguruko leizean, renoaren irudi eder bat dago xixilikatuta...). Emen zebiltzan, gure artean, mamut illeduna, renoa eta baita rinozeronte illeduna ere.

Leize-atarian egur-adar eta piztien larruez esia jasotzen zuten animalien erasoai euzteko. Sua ere bazuten lagungarri. Sutegia kobaren erdian gordetzen zuten, atakatik gertu, eta bere inguruan bizi ziran; bertan lan, bertan jan eta bertan lo. Ildakoak ere koba barruetan etzaten zituzten. Illak eta biziak, guztiak elkarrekin.

Ez ziran oso garbiak eta leizeetako lurak gauzaz beterik etorri dira gureraño: jan ondokiñetan ezurrak ugari: beienak, auntzenak, oreñenak, basurdeenak eta abar; lapa, mejilloi, ostra azalak, itsaso eta mendiko kurkute edo karakolak... Lanabesak eta arri txatalak ugari, txatarraren antzera... Baita ikatz erreusak ere.

Bazeuzkaten eliza ziran leize-zuloak eta bertan egiten zituzten aztikeriak, bai eize-arrak arrapatzeko, baita emeak ugaritzeko be... Animaliak gurtzen zituzten barru oietan; euren jatorrikoa bakoitzak, uste bait zuten, animalia zala gizakien sorrera. (Totem).

Eliza auek marrazki, xixilikatu eta margoz beteta dauda; baña, ez daude atakan edo kanpoan, ikusteko egiñak; bestela baizik, toki illun, biurri, zail eta gaitzetan; argitik oso urrun... Eizea asi orduko, aztia sartuko zan barru oietan eize-aztike-riak egiteko Irudiaren biotz-ondoan lantza-muturra sartu ezker, bisontea arrapatuta zegoen, irudiaren eta gauzaren artean dagoen indar bateri ezkerak. Adurra du izen eta Aztiak du adur ori, kiñu eta itzez, sortzeko aalmena. Aztia aztikeriak egitera mamuz jantzita joango barru arretara, krisaillua eskue-tan duela.

Irudietan daude mendietako abereak, aidean dabiltzan zenbait txori eta ibai-itsasoko arrain. Margotzeko odola eta ikatza erabili oi zuten; baita gorri-motako burni-meatzak ere...

Arri-aroko Gizaki arrapatzailea

Aro onetako ez du berak ezer sortzen: daudenak jaso eta arpatu: mendiak abereak, ibaietan arraiñak eta lurak berez ematen ditunak jaso.

Gizaki eiztaria: koba-zuloetan margotzen dituen animaliak arpatzen ditu mendi eta zelaietan: bisontek, zezenak, basauntzak, oreñak, basurdeak eta abar. Baita egazti eta arraiñak ere.

Piztiak eta abereak akabatzeko lantzaeta azagiak erabiltzen ditu batik bat. Baita tranpa-zuloak ere mendarte barreretan, adar eta ostroez egoki estalita. Mendigaraitik beera botatzen zituzten istilluka eta zapartaka, zuloan erori arazteko, eta an bertan erail. Arpoi bereziak ere erabiltzen zituzten, sokatik txitxilika egur zati bat zutenak, animaliarri korrika egitea eragozteko.

Gizaki arrantzalea: erreketan barboak eta amorraiñak, ibaietan izokiak, platuxak, errondo-latzak (rodaballoak), urraturuak eta abar. Arrantzarako arpoiak, sareak eta butroiak erabiltzen zituzten.

Arrapatzaile: lurak berez ematen zituenak jasotzen zituzten: urra, gaztiña, basaran, garangorri, ezkur, mazuzta... sus-trai eta belarrak. Eta basoko eztiak. Bere lanakin ez du ezer sortzen; egiña dagoena artu, beste barik. Gaurko egunez ere itsasoan geuk ez degu ezer sortzen; dagoena artu eta kito. Arrapatzaile utsalak gera. Berdin egiten degu petroleo, ikatz eta meatzekin.

Animalien larruekin jaxten zan, liñu eta ardillekin aria egiten ikasi zuen arte.

Ildakoak bizien egoitzetan dute euren sepultura.

Leizeetako marrazki, xixilikatu eta margoek Madalen garaian lortzen dute curen bikaitasun ikusgarria. Madalen Dordona'ko leizea da. Ifaralderuntz Solutre eta egoalderuntz Aurignac kobazuloak daude. Biak ematen diote aldi bakoitzari beuren izena: Solutre-garaia eta Aurignac-garaia. Eta biak dira Madalen baño zaarago eta bien artean dago Madalen-

EDESTIA

garaiagi izena ematen dion leizea. Eun baño koba geiago dau-
de edertasunez beteak...

Orixe da Cro-Magnon'go gizonak utzi digun gauzarik ede-
rena eta ikusgarriena. Emen agertzen da benetako Horno
Sapiens Sapiens. Leizeak Dordoña'n. Bordel inguruan, asi.
Pirenee"tara jetsi eta Gipuzkoa'n irten eta Bizkaiatk Kanta-
bria'ra Asturias erañño.

Danen artean osatzen dute Franko-kantabrika deritzan Kul-
tura eta Kultura orren ardatzean kokatzen da gaur eguneko
Euskalerrria.

Cro-Magnon eta Euskaldunak

Arri-aro Erdikoa. Aro onetako gizona, Kristo aurretik,
90.000 urtetik 35.000'ra bizi izan zan: Neanderthal'eko gizon
onek gure errietako koba batzuetan izan zuen bere egoitza. Bi
milla inguru bizi izan ziran Europa guztian sakabanatuta. Ez
gizonik zaarrena; ez eta gutxiago ere: baña, gure artean ibilli
zalako aitatzan degu. Izkutatu zan zearo gure artetik, ez daki-
gu nola eta orduan agertu zan Cro-Magnon'eko Gizona.

Cro-Magnon'eko Gizona, gure aurrekoa, ez du ezer ikuste-
korik Neanderthal'ekoakin. Dorkoña'ko Cro-Magnon deritzan
leize batean aurkitu zituzten lenengo aldiz arkazi onen gorpuz-
kiak eta ortik datorkio "Cro-Magnon" izena. 30.000 urte dira
koba orretan beuren egoitza eta babes-leku aurkitu zuenetik.
Würm garaiko izoztean. Izozte arrek Kristo aurreko 8.500
urteraño iraun zuan.

Urtiaga Itziar'ko kobea da eta billatu zitun D. Joxemiel
Barandiaran'goak bost kaska-egur Cro-Magnon'etik onuntz
aldaketak izandakoak; áizkenak oraingo euskaldunen tipokoak
ziran, trikuarrietan dauden artzairen antzekoak. Ortik eta onera
gure maixuak susmo bat atera zuan, hipotesis bat, eta auxe da:
Euskalduna Cro-Magnon'eko aldaketa bat dala Pireneemen-
dieten gertatua. Ez dago zertara joan bearrik emendik kanpo-
ra euskaldunen jatorria billatzeko.

Euskal-odola. Barandiaran'en susmoa, odolak egiztatu
zuen, urte batzuek aurrerago. Iru odol mota daude: O, A eta b
(eta A+B). O da kutsa gabeko odola. Eunetik 50 euskaldunek
dute odol au. A da Europa'ko iparaldekoa: euskaldunen
artean % 45 dira mota orrekoak. Bekialde eta Afrikakoa da %
100; euskaldunak % 5 tek dute kutsadura ori. Beraz ez dira ez
Asia'tik ez Afrika'tik etorri. Bertakoak dira. Ala agertu dute
Jean Bernard... Sorbona;ko irakasleak eta Jacques Ruffié Tou-
louse'ko Unibertsitatean maixu dagoenak.

Rh, da kutsadura berri bat: Macacus Rhesus tximiñoak due-
na, Gutxien euskaldunak dute; batez ere Zubero'koak. Ekial-
dean guztiek dute Rh kutsadura. Beraz euskaldunek ez ziran
andik etorri; ala ba'litz', kutsaduraz beteta etorriko ziran.

Euskaldunen geneetatik ondoren berdiña ateratzen du Lui-
gi Cavalli Sforza, Estatu Batuetako Unibersitateko irakasleak.
Berak dionez Euskaldunak Cro-Magnon'etik sortuak dira.

Barandiaran'ek 1940 inguruan, agertutako susmoa, Sorbnoa
eta Toulouse'ko irakasleak 1970'kadan eta Cavalli jaunak
1990. egiztatu dute odol eta geneen bitartez: alegia, Euskaldun-
ak ez dirala Ekialdetik etorri. Cro-Magnon'etik, baizik.

NEOLITICO: ARRI-ARO BERRI

Azili-garai

Kristoa-aurretik 8.500 urtetik 5.500'era. Izotz aldia amaitu

da; denbora gozoagoa; euskal askazia sendotzen doa; kostieta
barrualdeko leizeetan bizi da; lanabesak oso txikiak dira;
oreñak, basautzak, basurdeak, bisonteak, zaldia arrapatzen
ditu... kobeetako marrazkietan daudenak. Marraki eta lan eder
aiek sinpletu egin dira eta marratxo biurtu.

Mesoliti-garai

Kristo'ren aurretik 5.500 urte... Aurrera doaz animali eta
lurraren ezikitan: lanabesak oso txikiak, txiki-txikiak egin arte
(microlitos)...

Neoliti edo Arri-berriaren garaia

Gizakien edestian izugarrizko iraultza dator: Gizon eiztari
eta arripatzaillea, artzai eta nekazari biurtu da. Animaliak ezi
eta ikulluan gorde aragia bear duentzat eta lurra beartu bere
doaiak ematen... Arripatzaille utsa zana emankor biurtu da.
Buztiña bera ere eziko du ontzi mota guztiak egiteko; aizko-
rak landu samurtzeko eta leuntzeko... Orixe da "arri-berria",
garai onetako ikurra.

Lau gauza ditu garai onek oso bereziak: aberezaintza, neka-
zaritza, zeramika eta arri landua.

"Arri-berria" Euskalerrria'n

Ekialdean bi milla urte aurrerago asita zegoen; baña gure-
ra 3.500 urte, Kristo aurretik, eldu zan. Gaurtik neurtu ezke-
roz, 5.500 urte. Lenengo ta bat ezitako animalia txakurra da.
Lagun ona eizerako eta aberezaintzarako. Ondoren beia, aun-
tza eta zerria. Zaldia brontze garaian eta astoa beranduago,
Errioxa aldetik sartuko da gure artean. Ardia kanpotik etorri
da.

Aragia jateko ez du eizera joan bearrik: ikulluan ditu,
beiak, auntzak eta zerriak. Gerorago ardiak ere bai. Eizean ere
egiten du: basoetan oreñak eta malkorretan basautzak. Uda-
berrietik udazkenara goiko mendietan zainduko ditu ardi eta
abereak (Aralar, Aizgorri-Urbia, Urbasa, Andia, Entzia, Gor-
beia eta abar; gaurko egunez oraindik ere bertan ari dira abe-
rezaintzan; bat ere tokirik aldatzeke eta oiturak, ez asko).
5.000 urtean etenik gabe.

Nekazaritza nekezago dabil; etxe inguruko baratzak izan
ezik, nekazaritza eskas Araba eta Napparroa'n izan ezik, Nka-
zaritzak aurrerapen aundiak egin ditu Ebro'ko baillaran.

Ildakoak trikuarrietan eortzen ditu, mendi goietan, abere-
zaintzan udaran dabillen ingumarietan. Artarako baditu baita
ere leize bereziak. 1990'ean 450 trikuarri baño geiago esagu-
tzen ziran gure artean: aundiak eta txikiak, era guztietakoak.
Aundienak, Araban. Garia eta errota-arriak, agertu dira. (Eus-
kal-Aztarnak).

METAL-AROAK ETA EROPATARRAK

Urrea eta zidarra

Auek dira lenen agertzen diran metalak: urrea eta zidarra.
Berez daude Izadian, utsik. Ondoren billatzen ditugunak urrai-
da (cobre) eta zirraida (estaño) dira: auek ere utsik.

Urria edo tupikia

Gure artean aurkitu diran lenengo lanabesak bi aizkora
dira, puñal bat, lantza-muturra, bi azkon eta punzoi bat. Guz-
tiak urraidakoak. Arrizkoak ere erabiltzen dituzte.

Ezkurra'n (Napparroa) urraidako aizkorak egiteko arrizko

molde bat azaldu da. Gerora urraidari zirraida naastu zioten, estañoa, alegia eta ortik sortu zan Brontzea.

Brontzea

Urraida baño gogorragoa da. Brontzeko aizkorak billatu dira orpodunak eta bi belarritxoekin.

Brontzearen jaun da jabeak Europa erdi eta ipaaraldeko erriak izan ziran. Egun batez ego-alderuntz egin zuten Europa osoa bere mende arturik, kultura eta izkera zaarrak zanpatuz eta indarrez berriak ezarriz.

Pirenee-mendietatik (Orreaga"tik) Naparropa sartu eta andik Araba'ra, Euskalerra'ko ego-alde guztian kokatuz. Errez zaintzeko diran mendi gaillurretan egiten zituzten beuren gazteluak.

Mendiak aukeratzen zituzten itzarmenen bidez ala arman bidez. Brontzezkoak zituzten armak, beste guztiak, berriz, urraida edo kobrezkoak, biguñagoa brontzea baño. Artzaiak eta nekazariak ziran (garia basuten), brontzea eta urrea lantzen zute. Ildakoak tumulu eta cronlecheta eortzen zituzten, errauts biurtu ondoren. Zeramika torno geldirokoetan egiña eta lurgaiñean egosita. Orain 3.200 urte beuren bizitzaren aztarna ugariak laga zituzten Laguardi "ko La Hoya aztarnegian.

Burnia

Bosteun urte beranduago, La Tene, Burniaren Bigarren Garaian, talde berriak datoxz lengo lekutik. Auek burnizko armak dituzten eskuetan, brontzezkoak baño egokiagoak burrukarako eta euren arreakoen gazteluetan kokatzen dira nola indarrez ala pakez. La Hoyan indarrez sartu ziran eta aurrekoak txikituz.

Ez ziran Naparroa eta Araban gelditu; Gipuzkoa eta Bizkaian ere gazteluak agertzen ari dira etenik gabe (Marueleza, Luno eta Berreaga Bizkaian; Intxur, Buruntza, Muru eta Murugain Gipuzkoan, Eta asi besterik ez dira...)

Mendi-gañetan bizi ziran, egoitza arri-esi izugarrien bidez sendoturik. Urrea, brontzea eta burnia lantzen bazuten egokitasun berezia. Bazuten garia ere. Gure ipuietako Jentillen antza ematen dute. Zeramika torno ariñagoekin egiten zuten eta ohea. Erromatarak gurera eldu ziranean, galdu ziran bista-tik betirako. Nora joan ote ziran? Bertako jendearekin naastu ote ziran? Orixe iñork ez daki. Euskaldun odolaren A zerkia (% 45) eurak utzitakoa ote? ("Euskal Aztarnak").

EDESTIA

ERROMATARRAK GURE ARTEAN

Erroma

Erri au sortzen danerako, Eurpatarrek 500 urte zeramaten gure gallurretako beuren gazteluetan. Sortu eta bereala asi zan zabaltzen Italia guztian zear eta andik Europa, Asia eta Afrikara Mediterrane itsasoaren inguru guztietan.

Utsa Miliaria

"Bide guztietatik joaten da Erromara" zion gure esaera zaar batek. Eta egia da, bide guztiak andik etorri diralako. Bideak neurtzen dituzten milla guztien asiera, Milla Utsa (Cero) Erroman dago Foros Imperiales deritzaten aztarna artean. Andik irteten zuten bide zabalak, zazpi metrokoak, aldamenetan bi

metroko ertzak zituztenak, bi gurdi alkar jo gabe gurutzateko moduan.

Aietako bide bat, itxas-ertzetik, gora Pirenee mendietaraino etorri zan. Beso batek Burdigal'era igo eta besteak Tarragona'ra jetxi. Bien artean artuko dute erdian Euskalerra. Bordel'etik irtengo du 34 deritzan Bidea, Orreaga'ra (Roncesvalles) eta andik Iruñera, eskubira, Sakana eta Burunda'tik aurrera Araba'ko lautadara, Pankorbo'tik Brivieska'ra joaz. Tarragona'koak, berriz, Kaskante'ra eta andik Logroño tik zear Brivieska'ra. Emen alkartuko dira bi bide zabal oriek, Astorga'ra alkar batuta segitzeko.

Bi bide zabal auen besoak Naparra'n sakabanatzen dira. Kaskate"tik gora joando da bat Espinal'eraño eta an alkartuko da Bordel'etik datorren 34 Bidearekin, Orreaga'tik gertu. Eta an sortzen dan besoak, Bidasoa'tik aurrera, Oiartzun'eraño eldu da. Erromatarren bidez beteko da gure erria.

Artzaien bideak

Erromatarren bideetatik at, badaude Euskalerra'n beste bide asko, apalagoak: artzaien bideak. Udar mendietan gora eta neguan ibarretara jotzen dutenak. XX'garren eunkadan ikusten ditugu bide oietatik makiña bat artalde udaran gora, neguan beera... Oietako bat da "La cañada de los rondaleses" deritzan bidea: Erronkal'etik Napar-egoaldera dijoana.

Erromatarren garaian, artzai euskaldunek beuren artaldeekin, etenik gabe mogitzen dira gora eta beera, Pirremendietatik Bordele'era iparraldean, eta Pireneetatik Teruel'eraño, egoruntz. Euskaldunen kulturarako garrantzi aundia izan dute artzai-bide auek, Neolitiko Arri-beri Arotik onera, batetik bestera kultura gaiak zabaltzeko.

Erromatarrek eta Itsaso-bideak

Europatarrek, euren egoitzak mendi gaiñetan egiten zituzten; erromatarrek, berriz, ballaretan zear; aurretik bideak ebagiz eta bide oietatik menperatzen zituzten etsaiak. Ortik sortu ziran ainbeste Erroma;ko zubi.

Baña, Erroma ez dabil legorretik bakarrik; itxaso ere erabiltzen du bere bidaiak egiteko. Mesditerane-itsaso eta Iberia-Peninsula zearkatuz, Ipar-itasoetara ere urbiltzen zan. Kantauri itsasoko erromatarren bidea, iru ondoratutako ontziek markatzen dute: bata Galizia (Vigo-Cortegada); bigarrena, Ondarribia'n (Asturiaga) eta irugarrena Bordel'en (Garon ibaien).'

Merkataritzan zebiltzen batetik bestera: Ondarribia"n ondoratutako ontzia burni-meatzez beteta zegoen; baño, badaude ere zerammikako ontzi luzanga bereziak, oligoa eta ardoa eramateko egokiak... Egun argiz itsasoan eta illuntzerako babes baten billa. Gaez geldi eta neguan ere bai, egualdi txarrak dirala-ta.

Euskaldunen begi-aurretik igarotzen ziran erromatarren gerrabarkuak, trirremeak eta, Kantabria"ren aurkako Agripa"k eramantiko burrukan. Trirremeak iru sail arraunlari zituzten alde bakoitzetik.

Bordel'eko portuan zeukaten erromatarrek bere merkataritza guztiaren ardatza eta Lapurdum'ekoan (Baiona) militarrena: gerra-ontzi eta Gudarostearena.

Getary'n aurkitu ditze arrai-salazoiaren langegiak.

Bidasoa (Via Oiason=Via Oiartzun) ibaian garrantzi aundi-ko kaia zan; Iger'muturrean duen Asturiaga babesa, batez ere. Antxen dago ontzia ondoratuta burni meatza lagun duela.

Ibaian aurrerago dago El Juncal'ko nasa, ontzitik irten eta ontzira sartzeko. Gaur egun ez dago Irun'go Juncal eliza eta malda gañean, Santa Elena ennitatxoa, erromatarren illerria: an daude oraindik errautzez betetako orduko ontziak. Irun zan aundikien egoitza eta bidea zeukan Oiartzuna (Oiasson zaarra). An zegoen Arditurri'ko zidar arrobi izugarria. 50 urte Kristo aurretik asi ziran erromatarrek ango meatzak ateratzen eta artan jardun zuten Kristo jaio eta 150 garren urterarte. 200 urtez galena zidarduna ateratzen. 400 gizasemeantzako lana.

Babes kaiak ziran Pasaia, Donostia eta Getari, Deva ibaiean, Astigarribi inguruan (Tritium Tuboricum) edateko ura zuten nai aña. Artibai (Ondarroa), Lea (Lekeitio), Oka (Gernika eta Forua) eta Nervion (Flaviobriga eta ango burni-meatzak) izan ziran babes lekuak merkataritza eta gerrako ontzi erromatarrentzat.

Erromatar Gudarostea eta Kohorte Laguntzailleak

Gudarostea Lejioiez konpontzen zan. (Augusto Enperadoreak 28 murriztu zituen; aurretik geiago ziran). Lejio bakoitza 5.500 oiñezko eta 120 zaldizko osatzen zuten.

Lejio oietzaz gañera bazituzten, menperatutako errietatik ateratzen zituzten Kohorte Laguntzailleak ere. Bakoitza bere erriko jantziekin. Miliaria zanean, Kohorteak milla gudari zitun: 760 oiñezko eta 240 zaldizko. Milla gudari oiek 10 Euneko (Centuria) osatzen zuten. Euneko batek 76 gudari oiñezko eta 24 zaldizko. Ala bat 24 zaldizko osatzen zuten. Talde txiki auk arin ibiltzen ziran bide berri aietatik nagusitasuna sortuz.

Kohorte Laguntzaille Euskaldunak

Sei ezagutzen dituguz edestian zear Millakoak eta Zaldidunak (miliaria equitata): 2 baskoiak, 2 bardulak, bat caristia eta bestea nerbiona.

Baskoiak bi: Naparro eta Ebro ballarkoak. Lenengo aldiz Rhin ibaiean agertzen dira eta ondoren Bretanian. Amabi alditan ematen dizkie Diploma de Honor: 105"teko urtetik 160'ra bitartean. Millakoak ziran eta Zaldidunak.

Bi Bardula (Vardulia: Gipuzkoa). Famosoena au zan: "Cohors 1 Fida Vardulorum civium Romanorum equitata miliaria". Aren oorezko aitamenak urte auetan banatzen dira: 90, 105, 122, 124, 135, 139, eta 190.

Caristia bat (Bizkaia) eta Nerviona bestea (Bilbao). Milla-koak eta zaldunak. Bazirala, beste berririk ez dakigu.

Sei auen berri ziurrak dakizkigu; baña, izan zitekean beste geiago ere. Jakin ez, ordea. 75 zidarrezko Denarioak irabazten zituzten urteero. Eta jubilatzean. (20 edo 30) urte ondoren, lurragari jasotzen zituzten, petxarik ordaindu bearrik ere ez eta gañera "cives romani" izendatzen zituzten. Eta titulo orrek onura asko ekartzen zizkion Erroma'ko Uritarrei. Etorkezun au ez zan txarra abereak (aberatsak) ez zituztenentzako eta maiorzagoa ez ziranentzako. Okerragoa izango zan meatzetara joatea.

Bada Erroma'n "Ascoli'ko Brontzea" deritzan dokumentu bat eta bertan 24 zaldizko Turma bat aitutzen da; Pompeyo Estrabon (beste Pompeioren aita) "Cives Romani" izendatzen ditu zaldizko gudari oiek. Ogeitalau oietatik bederatzia Ejea de los Caballeros'koak ziran (baskoiak). Batzuek beuren izenak aldatzen dituzte erromatarrenak arturik. Elandus da bat eta bere izena erromatarra: baña, bada beste bat Ennecus Enneconis (Eñeko Eñekorena) eta ori euskaldun utsa da. Bide batez agertzen digu zein zaarra dan gure artean Eñeko izena.

Ez darabile bururako kaskorik. Illea lotuta, jantzi motza belauetaraiñokoa, gerrikoz lotuta. Abarkak eta amantarrak. Bi aoko ezpata motra eta larruzko ezkutu txiki borobilla.

Bidasoa (Via Oiasson)

Ibai onetan aurkitzen degu, Bordeleko Bide zabal 34'tik irtetzen duen beso bat. Orrega'tik laister. Valde Erro'n asiera duena, Oiartzunerako bidea; Bidasoa. Ibaitek itxaso zabalera irtetzeko unean, badu Bideasoa ibaiak, portutxo bat, itxasontzietako babes-leku. Izena du.

Asturiaga

Higuer aitzaren muturrean dago. Berezko babesba da eta an dago ondoratuta lenago esandako ontzia, meatz bezeta. Urpeko igarilariek aurkitu zuten 1961'ean, amazapi metrora. Anfora deritzan zeramikako ontzi luzanga-pillo bat tropa dute itxasoan. Legorrean, berriz, brontzezko jaingo txikien irudiak: Minerva Marte, Elios-eguzki eta Isis-illargi'renak. Ontziaren bularrean josten zituzten jaingoen babesba eskatzeko. Kristo aurreko eunkadakoak dira aztarna guztiak.

El Juncal

Nasa bat zegoen, zur-zubi bat, ibaiean bertan, legorrera igotzeko Irun'en. Antxen daukagu El Juncal'eko ama Birjiñaren eliza. Onak azpiko aldetik arresi bat du saeterekin. Zuloa erreus askorekin beteta dago. Ortzen ari dira aztarnak egiten eta erromatarren garaiko zenbait gauza agertu dira bertan. Irun'go ingurua aspaldian, Kristo aurretik, zan ezaguna izen auekin: Oiasson, Oearso, Oiarson (Oyartzun) Santa Elena ermita eta Arditurri'ko meatzak tartean direla.

Santa Elana (Xantalen)

Gaur egun ermita orretan aurkitu da erromatarren illerria bat, 75 urte Kristo aurrekoa eta 125 gerokoa. Berreun urtez erabillia. 1976'ean egin zituzten azterlanak: 106 ontzi agertu dira errautzez beteak; bata kristalezko botella aundi bat; beste guztiak lurrezkoak. Metal zatiak, urrezko belarritakoa, erromatar diruak, ezurrezko jostorrazak, kristal-pusketak. Beren garia auxe da: Vengo eunkadatik IV'garrenera, Kristo ondoren... Etxetxo baten gañean eraiki zuten kristau eliza, Santa Elena'ri eskeiñia. Santa Elena zan Constantino Enperadorearen ama.

Anditurri'ko Meatz-zuloak

Meatz-zulo auk ugariak dira, erromatarren garaikoak eta Oiartzun'en daude. Eun urte pasatxo izan dira injiniero batzuek an ibilli zirala aztarrikan. 46 meatz bide (galerías) eta 32 meatz zulo (pozos) zenbatu zituzten. Danetara 18 kilometro luze. Euren ustez 400 gizon bearko ziran 200 urtez zillarezko meatz aiek andik ateratzeko. 50 urte Kristo aurretik asi eta 150 Kristo ondoren bukatu ziran ango lanak. Ondoren, bere artan laga zituzten. Irun'go erria, Bidasoa bidea, Asturiaga eta El Juncal portuak, Santa Elena'ko illerria, inguru guztia zegoen zillarezko meatz aiengandik zintzilik. Labeak zidarra urtzeko, gurdi eta mando ugari meatz aiek mogitzeko, zidarra andik eramateko Inperioan zear, gudariak ez gutxi aberastasun aiek gordetzeko... IRUN Bidasoan, IRUN-A Naparroan, IRUN-A Araban: guztiak erromatar.